

LBRIS

We know
books

Iulian CĂTĂLUI

**Miracolul realismului magic
latinoamerican și universal:
Perspective literare și filosofice**

E I K O N

București, 2024

PREFAȚĂ	7
Introducere. Considerații generale și teorii despre realitate, magie și realism magic	13
Partea a I-a – Despre magie	25
Partea a II-a – Realismul magic	87
Partea a III-a – Literatura realist-magică	125
Jorge Luis Borges (1899-1986). Între realismul fantastic și cel metafizic	136
Miguel Ángel Asturias (1899-1974). Precursor al realismului magic	241
Alejo Carpentier (1904-1980). Creatorul și maestrul Realului miraculos	254
Juan Carlos Onetti (1909-1994). Un maestru al fuziunii dintre realism și fantezie	275
Ernesto Sábato (1911-2011). Între realismul halucinant-magic și cel apocaliptic	286
Julio Cortázar (1914-1984). Maestrul realismului fantastic-magic latinoamerican	308
Adolfo Bioy Casares (1914-1999). Între realismul fantastic și cel magic	338
Juan Rulfo (1917-1986). Precursor al realismului magic	356
Augusto Roa Bastos (1917-2005). Între realismul halucinant și mitic și realismul magic	372
José Donoso (1924-1996). Între realismul magico-vrăjitoresc și realismul existențial	383
Gabriel García Márquez (1927-2014). Maestrul absolut al realismului magic	389
Carlos Fuentes (1928-2012). Între realism oniric și paroxism vital ..	462
Mario Vargas Llosa (n. 1936). Între realismul total și realismul psihologic și mitic	483

<i>Boom-ul</i> literar latinoamerican și realismul magic	517
<i>Post-Boom-ul</i> literar latinoamerican	528
Alfredo Bryce Echenique (n. 1939). Între realismul sentimental și cel ontologic	530
Antonio Skármeta (n. 1940). Între literatura „mult mai realistă” și stilul realismului magic	543
Isabel Allende (n. 1942). Între <i>Post-Boom</i> și realismul magic	552
Roberto Bolaño (1953-2003). Între infrarealism, realism visceral și realism magic	566
Mișcarea literară anti-realism magic <i>McOndo</i>	601
Alberto Fuguet (n. 1964)	614
Realismul magic din alte țări și operele sale reprezentative	621
Günter Grass (1927-2015)	624
Toni Morrison (1931-2019)	632
Salman Rushdie (n. 1947)	641
Haruki Murakami (n. 1949)	650
Concluzii	660
Bibliografie selectivă	665
Prezentare autor: IULIAN CĂTĂLUI	675
Index	677

Introducere. Considerații generale și teorii despre realitate, magie și realism magic

Cartea de față face parte dintr-un diptic, alături de o lucrare viitoare intitulată *Romanul dictatorului*, cele două fiind legate între ele, una decurgând din cealaltă, dar în același timp putând fi citite independent una de cealaltă. Astfel, numeroase creații narative ale realismului magic au fost încadrate în genul sau în sub-genul narativ numit „romanul dictatorului” și multe romane ale acestui fel ori tip literar au fost scrise în stilul sau maniera realismului magic. Lucrare de concepție și viziune, realizată pe parcursul a șapte ani (și din care au apărut fragmente semnificative în prestigioasa revistă *Tribuna din Cluj*, în anii 2022-2023), cu intermitențe, sinteză și studiu interdisciplinar și multidisciplinar, combinând elemente, fundamente și analize de critică și istorie literară (în primul rând), filosofie, istorie, psihologie, sociologie, mitologie, etnografie, cinematografie, politică etc., *Miracolul realismului magic latinoamerican și universal: perspective literare și filosofice* încearcă să analizeze în profunzime și pe multiple planuri fenomenul literar numit realism magic.

Magie a cuvântului și a metaforei dar și miracol literar, **realismul magic** este dificil de definit și de încadrat între mișcările ori stilurile artistice universale, de aceea am considerat necesar să pornim în demersul nostru și de la conceptele de real, realitate și magie, la care se adaugă, desigur, cel de realism magic, să le explicăm, să le disecăm și să le punem în context și în conexiune cu estetica acestei miraculoase direcții literare care s-a globalizat, devenind universală, pe scurt, realitate, magie, realism magic. O posibilă definiție ar putea fi că *realismul magic în literatură*, inclusiv sub forma *realului miraculos*, este o modalitate, un stil, sau un tip de narațiune, în același timp, fără a fi un curent literar cu un program estetic și un manifest în adevăratul înțeles al cuvântului, deși scriitorul cubanez Alejo Carpentier a încercat să explice conceptul în prefața romanului său *Împărăția lumii acesteia*, în care realitatea – care ar fi ansamblul reprezentărilor modale extrase de mintea umană din informația teslimarisită de percepție sau totalitatea fenomenelor considerate ca existând în mod concret, *real* – este

penetrată de o componentă *magică*, de un fenomen *miraculos*, supranatural sau de un element fantastic, dificil de înțeles pentru o persoană cu o gândire rațională, deși realitatea obișnuită sau mundană se află la antipodul magicului și este potrivnică supranaturalului. Pentru scriitorii latinoamericani, care au creat opere dominate de magie literar-lingvistică și miracol narativ, realitatea este diferită de viziunea autorilor occidentali, care se încred mai mult în capacitatea rațiunii de a cunoaște realitatea, în componenta logică, la care se adaugă o latură fantastică sau magică. În America Latină, realitatea cotidiană, mundană oferă generos fapte și întâmplări ieșite din comun, neobișnuite, bizare, magico-realiste, deși am putea argumenta că și alte continente sau zone de pe Pământ pot propune aceleași lucruri. Totuși, nici chiar cei mai importanți scriitori realist-magici latinoamericani nu ajung să se prăbușească într-un iraționalism total, într-o lipsă completă a logicii, în misticism absolut, imaginația și magia neputând fi subiective în totalitate și totodată domina dictatorial creația literară, așa cum au făcut-o în mod real regimurile autoritare și tiranice din America Latină în timpul cărora au fost scrise multe creații ale realismului magic. Astfel, Gabriel García Márquez afirma că un roman este o „representare cifrată a *realității*”, un fel de „ghicitoare pentru lume”, și că realitatea care se manipulează într-un roman „este diferită de realitatea vieții, deși se sprijină pe ea, cum se întâmplă cu visele”. La rândul său, Jorge Luis Borges era de părere că cele cinci simțuri ale trupului uman „obstruează, sau deformează, captarea *realității*” și că, dacă am scăpa de ele, am vedea-o așa cum e, „infinită”. Trecând de la real la realitate, narațiunile borgesiene conțin mai multe metafore despre modul în care ideile influențează *realitatea*, această perspectivă și temă literară și filosofică fiind explorată prin descrierea „obiectelor fizice dorite de către forța imaginației”.

Realitatea reprezintă, de cele mai multe ori, totalitatea fenomenelor, întâmplărilor, evoluțiilor considerate ca existând în mod efectiv, acest concept desemnând deci ceea ce este fizic, concret, în opoziție cu ceea ce este imaginat, fantazat, visat ori fictiv, pe scurt, fiind tot ceea ce trăiește omul, în decursul vieții sale, în mod real(ist), palpabil, mundan etc. Termenul franțuzesc de *réalité*, precum și echivalentele lui în engleză (*reality*), germană (*Realität*), italiană (*realtà*), spaniolă (*realidad*) și, desigur, cel românesc (*realitate*) sunt

derivate dintr-un „cuvânt fals” din secolul al XIII-lea de către filozoful evomedian scoțian Johannes Duns Scotus, fondator al curentului scolastic denumit scotism: *realitas*. Așadar, termenul *realitas*, *realitatis* a apărut abia în latina medievală ca derivat din latinescul antic *res*, *rei* (însemnând *lucru*, *obiect*) și are deja în latina clasică sensul de „tot ceea ce este sau există într-un anume fel”, fiind utilizat încă din timpul lui Cicero ca una din posibilele traduceri ale cuvântului grecesc *on* (a fi).

Totuși, termenul nu este la fel în limba greacă. La Aristotel, de pildă, nu avem acest cuvânt, Stagiritul scriind despre *pragma* (acțiune), *energia*, dar în esență despre *on* (ființă).

În schimb, pentru Platon, în unele dialoguri, Socrate inversează intuiția oamenilor despre ce se poate cunoaște și ce este *realitate*; astfel, în timp ce toți oamenii acceptă „realitatea obiectelor”, care sunt perceptibile simțurilor lor, Socrate are o atitudine disprețuitoare față de oamenii care cred că, pentru a deveni reale, „lucrurile trebuie să fie palpabile”. La Platon, distincția *existența sensibilă/ existența inteligibilă* reprezintă fundamentul Teoriei Ideilor; planul existenței sensibile este acela al „realității aparente”, accesibile cunoașterii prin simțuri, lumea Peșterii, ilustrare dată de filozoful grec în dialogul *Republica* distincției dintre cunoaștere și iluzie, dintre *realitate* și aparență, care fundamentează opinii (*doxa*); planul existenței inteligibile este acela accesibil doar cunoașterii de tip rațional, lumea Formelor Pure, a Ideilor, lumea metafizică a *realității* esențiale, pe scurt, lumea fenomenelor este o lume a aparențelor, iar *lumea reală* este cea a ideilor eterne, pe care le reflectă în mod palid „lumea fenomenală”. Dacă pentru Platon Ideile sau Formele ar fi niște „entități care există în mod obiectiv”, independente de mintea omului, pentru Aristotel sunt în același timp „principii universale ale ontologiei și obiecte ale naturii fizice”.

Pe de altă parte, conceptul de realitate variază mult de la o școală filosofică la alta, deși realitatea nu poate fi doar un simplu concept, pentru că simbolizează „tot ceea ce este”, fiind arealul atotcuprinzător, exhaustiv al experienței, „deschis și ireductibil” la alt concept, iar omul nu ar putea să fie ori să existe în interiorul ei. În tradiția scotistă, de pildă, realitatea unei pietre include atât esența ei (ideea de piatră care permite să se identifice „toate pietrele”), cât și concretul, palpabilul, *realul* său (în mod special „această piatră”). De remarcat că, la fel ca și

gânditorul italian Toma de Aquino, Duns Scotus a adoptat o doctrină *realistă*, dar opiniile lor diferă în special în problema percepției: dacă Scotus admite că atât intelectul, cât și simțurile pot percepe și înțelege realitatea lucrurilor „în mod direct și intuitiv”, pentru Sfântul Toma intelectul nu poate percepe direct „singularitatea lucrurilor materiale, ci doar natura universalilor dedusă din percepțiile senzoriale”.

Accepțiunea scotistă a realității a dominat gândirea europeană până la sfârșitul secolului al XVII-lea. În a sa *Troisième méditation/ A treia meditație*, René Descartes a dezvoltat tema, ideea unei realități obiective foarte îndepărtate de realismul scotiștilor: realitatea obiectivă este tot ceea ce e diferit atât de ficțiune, invenție, plăsmuire, cât și de „ființa rațiunii”. Realitatea obiectivă a ideii desemnează acest „proces mental de reprezentare” care leagă o idee de un lucru pozitiv. La rândul lor, senzualiștii britanici au radicalizat abordarea carteziană. Astfel, la Berkeley *realitatea (the reality)* devine aproape sinonimă cu „efectivitatea”, în timp ce Hume, în *Tratat despre natura omenească*, opune clar realul său realității posibilului: „aparține realului nu ceea ce poate exista, ci aceea ce există de fapt. În schimb, Kant a distins net între *realitatea adevărată* și *realitatea percepută*; astfel, actul prin care ne folosim mintea și simțurile pentru a cunoaște natura realității adevărate produce „o schimbare în natura ei (și chiar dacă nu o face, nu ne putem da seama niciodată de aceasta)”. Mintea umană posedă anumite sertare pentru înțelegerea lucrurilor, iar informația pe care o acumulăm despre lume și viață își află ineluctabil locul în aceste spații. Totodată, filozoful din Königsberg considera că, pentru a fi umană sau nu, realitatea nu este nimic altceva decât cea care îi apare, „manifestarea sa sensibilă”; prin urmare, ea este „de ordin fenomenal”, fiind *lucrul în sine*, ea nu este cunoscută și, ca urmare a acestei disocieri, realitatea „nu este concepută ca fiind identică ori echivalentă cu adevărul”. În concepția lui Hegel din lucrarea *Enciclopedia științelor filozofice. Logica*, realitatea reprezintă „unitatea, devenită nemijlocită, a esenței și existenței”, adică a interiorului și exteriorului, „exteriorizarea realului fiind realul însuși”, astfel încât în exteriorizarea sa „realul rămâne deopotrivă esențial, și nu este esențial decât întrucât este în nemijlocită existență exterioară”. Pe de altă parte, realitatea și gândul, mai exact, sunt, după Hegel, opuse una altuia în mod curent, și se poate adesea auzi spunându-se că împotriva justeței sau adevărului unei anumite

gândiri nu e nimic de obiectat, dar că astfel de lucruri nu se găsesc sau nu pot fi înfăptuite în realitate. Totodată, realitatea, spre deosebire de simplul fenomen, în primul rând ca unitate a ce e intern și extern, „se opune atât de puțin rațiunii ca fiind altceva, încât, dimpotrivă, ea este raționalul prin excelență; și ceea ce nu este rațional nu trebuie considerat tocmai de aceea ca fiind real”. În opinia lui Edmund Husserl, matematizarea naturii, idee pornind de la Galilei, a dus la o cunoaștere practică validă: la construirea unei *realități* „ideatice” care putea fi corelată efectiv cu *realitatea* „empirică”. În fine, filozoful Karl Popper a propus o abordare diferită a realității, el împărțind-o în trei lumi (metafizica celor trei lumi): „lumea 1: obiectelor fizice, vii sau nu; lumea 2: a sentimentelor și experiențelor conștiente și inconștiente; și lumea 3: a creațiilor obiective ale minții umane (atât obiecte, cât și teorii sau opere de artă). Potrivit acestei abordări, conținutul gândirii cum ar fi: visele, ficțiunile, teoriile fac parte din real, realul ori realitatea fiind, prin urmare, luat sau luată într-un sens de „tot ceea ce există”.

În schimb, în filosofia Indiei antice, întreaga manifestare a lumii, realitatea mundană, apare ca o iluzie, *Māyā*, ce reprezintă puterea lui Dumnezeu de a crea, perpetuând „iluzia dualității în universul fenomenal” și, de asemenea, „natura iluzorie a lumii”, pentru misticii indieni această manifestare fiind reală, dar o „*realitate* imperceptibilă”. Ar fi o greșeală, dar o greșeală firească, să privim *Māyā* ca pe un adevăr sau „*realitate* fundamentală, mai ales că fiecare ființă umană, fiecare obiect fizic, din punctul de vedere al eternității, este doar „o picătură de apă dintr-un ocean fără margini”.

La rândul ei, *psihanaliza* studiază o *realitate psihică* asociată aparatului psihic: „oferă stare realității minții și o studiază ca un loc sau un aparat, compus din diferite fenomene, sisteme ori organisme”. Sigmund Freud, de pildă, a comparat această realitate cu un oraș reunind monumente vechi și clădiri moderne. Psihanaliza, totuși, nu discreditează ideea unei realități exterioare. Făcând o cercetare filosofică în stil marxizant – acum depășit-vetustă – asupra lui Freud, unul dintre reprezentanții Școlii de la Frankfurt, filozoful Herbert Marcuse, susținea exagerat că sub influența *realității exterioare* „pornirile animalice devin instincte umane”, dar realitatea care dă formă atât instinctelor, cât și trebuințelor și satisfacerii lor este o „lume socio-istorică”. Odată cu instalarea *principiului realității*, spune

Marcuse, ființa umană, sub care domnia principiului plăcerii abia dacă fusese ceva mai mult de un „pachet de impulsuri animalice”, s-a transformat într-un „Eu organizat”. Noțiunea de *relativitate a realității* este de asemenea studiată de René Laforgue într-o carte cu același nume. Pentru Jacques Lacan, *realitatea* reprezintă obiecții față de cunoaștere: procesul cunoașterii constă în cercetarea *realului* pentru a construi o cunoaștere care constituie realitatea noastră. Realul este, prin urmare, esențial pentru subiect și este caracterizat drept „ciudățenie îngrijorătoare” (*Unheimlich*). Realitatea, la rândul ei, vine din „dimensiunea imaginară”.

„Construirea socială a realității” din perspectivă *sociologică* s-a evidențiat în teoria influentă a sociologilor Peter L. Berger și Thomas Luckmann, potrivit căreia realitatea ar fi un fel de „ficțiune colectivă”, edificată și susținută de procesele de socializare, instituționalizare și interacțiune socială cotidiană, în special prin intermediul limbajului. Realitatea construită social este un *puzzle* al „subuniversurilor semnificației”: viziunile suprapuse asupra lumii ale diferitelor clase sociale, caste, secte religioase, profesii ș.a.m.d., spune criticul Brian McHale, care adaugă că aceste „subuniversuri” reprezintă echivalentul în lumea din afară al „sublumilor” sau al domeniilor pe care Umberto Eco și Toma Pavel le disting în interiorul „heterocosmosului” poetic. La rândul lor, subuniversurile sunt integrate în cadrul unui „univers simbolic”, a cărui unitate este garantată de o „mașinărie conceptuală a întreținerii universului”, precum mitologia, teologia, filosofia și știința, dar, dincolo de limita conceptualizării, se întinde realitatea socială dură împărtășită a vieții cotidiene. În vreme ce această *realitate socială* constituie terenul comun al interacțiunii membrilor societății, aceiași membri trec prin experiența multiplicității realităților particulare sau periferice: visul, joaca, ficțiunea – realități resimțite totuși ca marginale; această realitate comună, împărtășită este însă, potrivit lui Berger și Luckmann, realitatea „supremă”: În comparație cu realitatea vieții cotidiene, alte realități apar ca „provincii finite de semnificație, enclave în cadrul realității absolute” marcate de semnificații circumscrise și de modurile experienței.

În viziunea lui Max Planck despre realitatea în *fizică*, întrebarea sau chestiunea cunoașterii a ceea ce într-adevăr este o masă e lipsită de sens, același lucru fiind valabil și pentru toate conceptele fizice.

Întreaga lume din jurul nostru nu este altceva decât totalitatea experiențelor pe care le avem, spune Planck, pentru care lipsa acesteia nu are nicio semnificație, niciun sens. Orice întrebare referitoare la lumea exterioară care nu se bazează în niciun fel pe o experiență, o observație, este declarată „absurdă și respinsă ca atare”. Prin urmare, culoarea roșie reprezintă „realitatea pentru văzător și nu este realitatea pentru cel orb”. Noțiunea de realitate depinde de „experiențele trăite”, deci este în mod necesar „variabilă în funcție de individ”. La rândul lui, Werner Heisenberg credea că realitatea nu există până nu este observată și sublinia că „Ideea unei lumi reale obiective ale cărei părți mai mici există în mod obiectiv în același sens în care există pietre sau copaci, indiferent dacă le observăm sau nu... este imposibilă”. Fizicianul italian Carlo Rovelli conchidea sceptic: „Nu suntem altceva decât imagini cu imagini. *Realitatea*, inclusiv noi înșine, nu este altceva decât un voal subțire și fragil, dincolo de care... nu există nimic”.

Oricum ar fi realitatea în filosofie, psihologie, sociologie, fizică și în alte domenii, trebuie subliniat, pe urmele lui Mihail Bahtin, că „nicio realitate în sine, nicio realitate neutră nu poate fi opusă artei”, dar că realitatea poate fi opusă artei „numai așa cum ceva bun sau ceva adevărat poate fi opus frumosului”. Până la urmă, orice operă literară de valoare ar trebui să fie o superioară metamorfozare poetică a realității de orice fel ar fi ea.

Element component al realismului magic, mai ales în varianta lui din romanul și proza latinoamericană, *magia* reprezintă utilizarea, mai mult sau mai puțin în exces, a ritualurilor, simbolurilor, gesturilor și limbajului pentru a pune în slujba ei „forțele supranaturale”, iar credința în magie a fost și este prezentă în istoria umanității, de la naștere și până în prezent, mai ales atunci când omul se confruntă cu natura sălbatică, durerea și suferința, puterea nevăzută și necunoscută. Caracteristicile magiei sunt următoarele:

- Este un fenomen individual dar și „colectiv”, menit să răspundă cerințelor sau trebuințelor personale;
- Este realizată în mare măsură pentru om, nefiind direcționată atât înspre natură, cât spre relația dintre natură și umanitate, plus activitățile „prejudiciate” de ea;
- Se află în conexiune cu domeniul religiei, amândouă fiind sisteme de cunoaștere folosite în cadrul societății, deși religia critică de